

Չրառնետուրսային համակարգերը (ՋՌՀ), որոնք միավորում են ջրի ստացման, բաշխման, մաքրման և մատակարարման միջոցները, բնա-տեխնիկական համակարգեր են, որոնք կոչված են համապատասխանեցնել ջրային ռեսուրսների պահանջարկը եւ դրա բավարարման հնարավորությունը: Դրանք ներկայացնում են բարդ կառավարվող դինամիկ համակարգեր, որոնք գործունեության եւ զարգացման պայմանները բնութագրվում են անորոշությամբ: Այստեղից էլ բխում է համակարգի պարամետրերի եւ ռեժիմների վերաբերյալ տարբերակված որոշումների ընդունման բարդությունը: Անորոշության պայմաններում ՋՌՀ կառավարման որոշումների որակի բարձրացման եւ տնտեսական ռիսկերի նվազեցման համար դեռեւս 1930-ականներին մշակվեց մի մոտեցում՝ հիմնված երաշխավորված ջրօգտագործման (երաշխավորված հատույցի) հասկացությունների վրա. սպառման համար տրամադրվող ջրի հաշվարկային ծավալ եւ հուսալիություն ու հավանականություն, որ ջրի իրական մատակարարումը կլինի ոչ պակաս, քան երաշխավորվածն է:

Ջրային ռեսուրսների օպտիմալ օգտագործման մաթեմատիկական մոդելը

Ջրա-ռեսուրսային համակարգերի գործունեությունը նկարագրող մաթեմատիկական մոդելներում նպատակային ֆունկցիաները ձեւավորվում են մոդելավորվող համակարգերի տարրերի արտադրական ֆունկցիաներից: Դիտարկվող արտադրական ֆունկցիաները, որպես փոփոխական օգտագործվող ռեսուրսների զուգահեռ, ներառում են նաեւ դրանց երաշխավորված քանակները:

Ջրային ռեսուրսների օգտագործման տնտեսական արդյունքները գնահատվում են $f(X, x)$ արտադրական ֆունկցիաներով, որոնք կախված են ջրային ռեսուրսների երաշխավորված X , եւ ընթացիկ x , ծավալային ու որակական ցուցանիշներից: Առանց ամբողջականության խախտման՝ այսպիսի արտադրական ֆունկցիաները կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

$$f(X, x) = f^1(X) + f^2(X, x) \quad (1):$$

Այստեղ $f^1(X)$ -ը բնութագրում է ջրային ռեսուրսների երաշխավորված ծավալների օգտագործման արդյունքը: $f^2(X, x)$ -ը սովորաբար անվանում են կորուստների ֆունկցիա, որը բնութագրում է ռեսուրսի օգտագործվող եւ երաշխավորված ծավալների միջեւ առկա շեղմամբ պայմանավորված արդյունքի կորուստը: Որոշակիության համար $f^2(X, x)$ ֆունկցիայի ներքո կհասկանանք սպառողների գործունեության արդյունքում առաջացող կորուստների մաթեմատիկական սպասումները.

$$f^2(X, x) = \int_{\omega \in \Omega} p^\omega f^2(X, x^\omega) = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega f^2(X, x^\omega) \quad (2),$$

որտեղ p^ω անորոշ պայմաններում էլքերի հավանականությունն է: Ենթադրում ենք, որ անորոշ պայմանների էլքերի Ω բազմությունը վերջավոր է: (1) եւ (2) հավասարումները

միասին ցույց են տալիս, որ $f(X, x)$ ֆունկցիան իրենից ներկայացնում է արտադրական ֆունկցիաների մաթեմատիկական սպասումները, որոնք գնահատում են տարբեր ստոխաստիկ պայմաններում գործունեության արդյունքը.

$$f(X, x) = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega f^\omega(X, x^\omega) = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega [f^1(X) + f^2(X, x^\omega)] \quad (3):$$

Երբ սպառողին տրամադրվող ռեսուրսի քանակությունը համապատասխանում է երաշխավորվածին՝ $x^\omega = X$ կարիք չկա ճշգրտումներ կատարել, այսինքն՝ $f^2(X, x) = 0$: Ավելցուկային ռեսուրսների ուտիլիզացիան (այսինքն՝ $\Delta x^\omega = x^\omega - X > 0$ դեպքը) հնարավոր է միայն դրանցում պահանջարկի եւ դրա բավարարման համար անհրաժեշտ այլ պայմանների առկայության պարագայում: Ավելցուկային ռեսուրսների օգտագործումն իրականացվում է զգալի փոքր արդյունավետությամբ, քան ենթադրվողինը, այդ պատճառով էլ $\Delta x^\omega > 0$ դեպքում $f^2(X, x^\omega)$ ֆունկցիայի $f^\omega(X, x^\omega)$ բաղկացուցիչները ոչ բացասական են, եւ դրանց արժեքներն աճում են աննշան: Ռեսուրսների օգտագործումը դրանց պակասորդի առկայության պարագայում՝ $\Delta x^\omega < 0$, բնորոշվում է վերամշակվող արտադրանքի ինքնարժեքի բարձրացմամբ, իսկ որոշակի $|\Delta x^\omega|$ սահմանի գերազանցման դեպքում՝ դրա արտադրման անհնարի-նությամբ: Արտադրության տվյալ մակարդակի պահպանման համար անհրաժեշտ լրացուցիչ ծախսերը (առաջին դեպքում) եւ թերարտադրության համար վնասների փոխհատուցումը (երկրորդ դեպքում) զգալի գերազանցում են ենթադրվող ծավալով ռեսուրսների օգտագործման արդյունքը, այսինքն՝ $\Delta x^\omega < 0$ պարագայում $f^2(X, x^\omega)$ ֆունկցիան բացասական է, եւ դրա արժեքները կտրուկ նվազում են $|\Delta x^\omega|$ տեմպով: Արտադրական ֆունկցիայի տեմպինաբանությամբ դա նշանակում է, որ $|\Delta x^\omega| = |\Delta x^\omega - X|$ պարագայում $f^\omega(X, x^\omega)$ ֆունկցիայի աճն արտահայտվում է հետևյալ անհավասարությամբ.

$$[f^\omega(X, x^\omega) - f^\omega(X, X)]_{\Delta x^\omega \geq 0} = f^2(X, x^\omega) \Big|_{\Delta x^\omega \geq 0} \leq [f^\omega(X^\omega, x^\omega) - f^\omega(X, X)]_{\Delta x^\omega \geq 0} \leq -[f^\omega(X, x^\omega) - f^\omega(X, X)]_{\Delta x^\omega \leq 0} \quad (4):$$

Որպես կանոն՝ $|\Delta x^\omega| > 0$ պարագայում (4)-ի գոնե մեկ անհավասարությունը խորանում է եւ փոխվում խիստ անհավասարության: (4)-ի անհավասարությունները ցույց են տալիս ջրային ռեսուրսների օգտագործման արդյունքների գնահատման մեջ երաշխավորված մեծությունների ներմուծման նպատակահարմարությունը: (4)-ի առաջին անհավասարությունը ցույց է տալիս, որ լրացուցիչ ռեսուրսների օգտագործման արդյունքը չի գերազանցում դրա երաշխավորված ծավալի օգտագործումը: Վերջին անհավասարությունը ցույց է տալիս, որ ջրային ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության նվազումը չնախատեսված պակասորդի առկայության դեպքում պակաս է դրա երաշխավորված ծավալի կրճատման արդյունքում առաջացած արդյունավետության նվազումից: (4)-ի անհավասարությունների շղթան ցույց է տալիս, որ, երբ տրամադրվող

ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՎԱԾ ՋՐՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱ ՆԵՐԴՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Ատենախոսության թեմա՝
Ջրային տնտեսության զարգացման հիմնախնդիրները 33-ում
 Գիտական ղեկավար՝
Արարատ ՉԱԶԱՐՅԱՆ
 Տնտեսագիտության դոկտոր,
 պրոֆեսոր

Հովհաննես ԼՆԼՆՅԱՆ
 33 ԳԱԱ
 տնտեսագիտության
 ինստիտուտի
 սասիրանտ

նետուրսների ծավալները շեղվում են երաշխավորվածից, արդյունքը փոքր է լինում, քան երաշխավորված ծավալի դեպքում:

Ռեսուրսների երաշխավորված չափի օգտագործման արդյունավետությունը բնութագրող արտադրական ֆունկցիաները հնարավորություն են տալիս գնահատել սպառողների գործունեության համար կարելուր ցուցանիշներ:

Տարբեր ստոխաստիկ պայմաններում ջրային ռեսուրսների օգտագործման արդյունքների տարբերությունը ծնում է տևտեսական արդյունքի նվազման ռիսկ՝ որպես հետեվանք $R(X, x)$ ռեսուրսներով ոչ լրիվ ապահովվածության երաշխավորված է ռեսուրսների լրացուցիչ քանակությամբ ստացմամբ:

Ռիսկի ներքո հասկանում ենք երաշխավորվածից փոքր ծավալի ռեսուրսների ստացման պատճառով առաջացող կորստի մաթեմատիկական սպասումը, այն արտահայտվում է հետեվյալ բանաձևով:

$$R(X, x) = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega [f^\omega(X, x) - f^\omega(X, x^*)]^+ = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega [-f^{2\omega}(X, x^*)]^+ = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega r^\omega(X, x^*) \quad (5)$$

որտեղ $r^\omega(X, x^*)$ ω ստոխաստիկ պայմաններում էլքերի պարագայում ռեսուրսների չստացումից առաջացող կորուստն է, և այն ֆունկցիան է $[x]^+ = \max\{x, 0\}$:

$D(X, x)$ հնարավորությունը ռեսուրսների լրացուցիչ քանակության օգտագործման արդյունքում առաջացող գործունեության ծավալի մեծացման մաթեմատիկական սպասումն է եւ արտահայտվում է հետեվյալ բանաձևով:

$$D(X, x) = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega [f^\omega(X, x^*) - f^\omega(X, x)]^+ = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega [f^{2\omega}(X, x^*)]^+ = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega d^\omega(X, x^*) \quad (6)$$

որտեղ $d^\omega(X, x^*)$ ω ստոխաստիկ պայմանների էլքերի դեպքում արդյունքի աճն է:

Սկարագրված արտադրական ֆունկցիաները կարող են նաեւ կիրառվել ջրային ռեսուրսների երաշխավորված ծավալի հուսալիության գնահատման համար: Հուսալիությունը բնորոշվում է որպես հավանականություն, որ տրամադրվող ռեսուրսների ծավալը կլինի ոչ փոքր, քան դրանց երաշխավորված ծավալն է:

$$P(X, x) = \sum_{\omega \in \Omega^+} p^\omega, \quad \Omega^+ = \{\omega | x^\omega \geq x\} \quad (7)$$

Որպես մոդելի փոփոխական՝ երաշխավորված քանակների յուրահատկությունն այն է, որ դրանք բաշխվում են թույլատրելի բազմություններում եւ փոխադարձաբար կապված են միայն նպատակային ֆունկցիաների միջոցով: Հենց սա է պատճառը, որ դիտարկվող մոդելի կառուցվածքը չի փոխվում: Ստորեւ ներկայացվում է այդպիսի մոդելներից մեկը: Մոդելում խնդիր է դրվում գտնել X^0, x^0 լավագույն հոսքերը $G(I, S)$ ցանցի վրա՝ 1 գազաթների եւ S աղեղների բազմությամբ, որտեղ 1-ն համապատասխանում է աղբյուրների, ջրամբարների գտնվելու, գետերի ու ջրատարների միավորման վայրերին եւ այլն: Իսկ S -ը ներկայացնում է սպառողներին, գետերի եւ ջրատարների հատվածները, ինչպես նաեւ աղեղները, որոնք լրացուցիչ ներմուծվում են ջրի աղբյուրների ներկայացման համար: X^0, x^0 հոսքերի վեկտորը, որի բաղադրիչները $X^0 = \{X_s^0 | s \in S\}$ եւ $x^0 = \{x_s^0 | s \in S, \omega \in \Omega\}$, մոդելավորում են x^0 օգտագործվող ռեսուրսների եւ դրանց X^0 կողմնորոշիչ մեծությունների օպտիմալ ծավալները: X^0, x^0 վեկտորը մաքսիմալացնում է նպատակային ֆունկցիան, որը ձեւավորվում է իր տարրերի արտադրական ֆունկցիաներից այն ենթադրությամբ, որ տարբեր տարրերի կողմից ռեսուրսների օգտագործումից ստացվող արդյունքները համադրելի են միեւնույն միավորներով (դրամ, դոլլար):

$$F(X, x) = \sum_{s \in S} f_s(X_s, x_s) = \sum_{s \in S} \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega f_s^\omega(X_s, x_s^\omega) = \sum_{\omega \in \Omega} p^\omega \sum_{s \in S} f_s^\omega(X_s, x_s^\omega) \quad (8)$$

X^0, x^0 վեկտորը պետք է բավարարի հոսքերի անխզելիությունը նկարագրող հավասարումներին:

$$\sum_{s \in S_i^+} k_s^\omega x_s^\omega - \sum_{s \in S_i^-} x_s + b_i^\omega = 0, \quad i \in I, \omega \in \Omega \quad (9)$$

վերելից եւ ներքեւից հոսքերի մեծությունների սահմանափակումներին, որոնք հավանական պայմանների տարբեր էլքերի

պարագայում կարող են ընդունել տարբեր արժեքներ:

$$x_s^\omega \leq x_s \leq \bar{x}_s^\omega, \quad s \in S, \omega \in \Omega \quad (10)$$

եւ դրանց երաշխավորված մեծություններին, որոնք ընդունում են միեւնույն արժեքները՝ բոլոր հավանական էլքերի պարագայում:

$$\underline{X}_s \leq X_s \leq \bar{X}_s, \quad s \in S \quad (11)$$

որտեղ $b_i^\omega \geq 0$ աղբյուրի հզորությունն է, $G(I, S)$ -ի i -րդ գազաթից դուրս բերվող ջրային ռեսուրսների ամրագրված քանակությունն է, k_s^ω - s -րդ աղեղի ուժեղացման ոչ բացասական գործակիցն է (որպես կանոն՝ $k_s^\omega \leq 1$), որը ցույց է տալիս ռեսուրսի կորուստը, S_i^+ - i -րդ գազաթ մտնող աղեղների բազմությունն է, S_i^- - i -րդից դուրս եկող աղեղների բազմությունը:

Սկատեք, որ i տարբերություն x_s^ω իրական հոսքերի, որոնք փոխկապակցված են $G(I, S)$ ցանցի գազաթներում անխզելիության հավասարումների համակարգով, X_s հոսքերը, որոնք արտահայտում են ռեսուրսների երաշխավորված մեծությունները, պատկանում են միայն իրենց աղեղներին:

(8)-(11) խնդրի լուծումը այնքան էլ ակնհայտորեն չի ցույց տալիս ջրային ռեսուրսների երաշխավորված ցուցանիշների օպտիմալ հուսալիության $P_s(x_s^0, x_s^0)$ մեծությունները: Հուսալիության մեծությունները կստանանք (8)-(11) խնդրի X^0, x^0 լուծումները տեղադրելով (7) բանաձևում՝ որպես կողմնակի արդյունք, ճիշտ այնպես, ինչպես ռեսուրսների օպտիմալ օգտագործման խնդրում որպես կողմնակի արդյունք ստացվում է ռեսուրսների օպտիմալ գնահատականը: Օպտիմալներից տարբերվող հուսալիության P_s խնդիրը բերում է ջրային ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության նվազման:

$P_s < P_s(x_s^0, x_s^0)$ դեպքում արդյունքը փոքրանում է ավելի հաճախ, քան $P_s(x_s^0, x_s^0)$ դեպքում՝ կախված թանկարժեք ճշգրտող միջոցառումներ իրականացնելու անհրաժեշտությունից, որոնք պայմանավորված են օգտագործվող ռեսուրսների ցուցանիշների եւ ռոնսց երաշխավորված մեծությունների շեղումներով: $P_s > P_s(x_s^0, x_s^0)$ դեպքում արդյունքը նվազում է՝ կապված այն բանի հետ, որ արտադրական հնարավորությունները լիարժեք չեն հաշվարկվում: Ճիշտ նույն կերպ B առաջադրանքը այնքան էլ ակնհայտորեն չի պարունակում ռեսուրսների օգտագործման $R_s(x_s^0, x_s^0)$ օպտիմալ ռիսկերի եւ $D_s(x_s^0, x_s^0)$ հնարավորությունների մեծությունները: Դրա համար բավական է (8)-(11) խնդրի օպտիմալ վեկտորը տեղադրել (5) եւ (6)-ում:

(8)-(11) առաջադրանքը ստոխաստիկ ծրագրավորման երկփուլ առաջադրանք է: Ստոխաստիկ պայմանների որեւէ անհայտ բաշխման պարագայում որպես ռազմավարական փոփոխականներ (1-ին փուլ) հանդես են գալիս X_s աղեղներով հոսքերը, որոնք մոդելավորում են օգտագործվող ջրային ռեսուրսների երաշխավորված ծավալների մեծությունները: Որպես մարտավարական փոփոխական (2-րդ փուլ), որը համապատասխանում է ստոխաստիկ պայմանների հայտնի բաշխմանը, հանդես են գալիս x_s^ω հոսքերը, որոնք համապատասխանում են իրականում օգտագործվող ռեսուրսներին: (8)-(11) առաջադրանքը հանդիսանում է ՁՌՀ աղապարով կառավարման գործիք եւ թույլ է տալիս ընտրել ՁՌՀ կառավարման X^0 օպտիմալ ռազմավարություն ու դրա $\Delta x^{\omega 0} = x^{\omega 0} - X^0$ ճշգրտումներ, որոնք ապահովում են տարբեր ստոխաստիկ պայմաններում համակարգի գործունեության արդյունավետության նվազագույն կորուստ: Մշակված ռազմավարության իրականացման համար անհրաժեշտ է այն լրացնել ջրային ռեսուրսների շուկայի իրավահավասար մասնակիցների՝ ՁՌՀ եւ սպառողների փոխազդեցությունների մեխանիզմով: Ջրային ռեսուրսների գնորդների (սպառողներ) եւ վաճառողների (ՁՌՀ) փոխհարաբերությունների կարգավորիչ են երաշխավորված ջրօգտագործման գները եւ դրանից շեղվելու համար վճարվող գինը:

* Крицкий С.Н., Менкель М.Ф., Расчет многолетнего регулирования речного стока на основе теории вероятностей, Тр. ВИСУ Гидротехнический сборник, 1932, №4, с. 7-31.